

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МАТУРИДИ СИМПОЗИУМЫ
(ӨТКЕНІ, БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ)**

**ULUSLARARASI MATURİDİLİK SEMPOZYUMU
(DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİ)**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MATURIDISM
(PAST, PRESENT AND FUTURE)**

БАЯНДАМАЛАР

BİLDİRİLER

PAPERS

Editör

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

ANKARA 2018

İnceleme Araştırma Dizisi
Yayın No:58

Uluslararası Maturidilik Sempozyumu Bildirileri

Baskı Tarihi: Ekim 2018

Editör

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

Yayın Koordinatörü

Harun SARIGÜL

ISBN: 978-9944-237-71-0

Tasarım - Baskı

OLİVİN OFSET

www.olivinoffset.com

Uluslararası Maturidilik Sempozyumu Bildirileri / Editör: Prof. Dr. Sönmez KUTLU. –
Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2018 624 s.; 16x24 cm. –
(Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi inceleme-araştırma dizisi;
yayın no:58)

© Ahmet Yesevî Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuğuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29

www.ayu.edu.tr yayinlar@Yesevî.edu.tr

Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevî Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanlığı'nın görüşlerini yansıtmazlar.

ANKARA 2018

TÜRK HAKANLIĞI (KARAHANLILAR)‘NIN DİNÎ SİYASETİ‘NDE MÂTURÎDÎ ÂLİMLERİN ROLÜ

Prof. Dr. **Ömer Soner HUNKAN**
Trakya Üniversitesi Tarih Fakültesi

Giriş

Türk Hakanlığı İslâm coğrafyası dışında İslâm’ı kabul etmiş bir Orta Asya Türk devletidir. Batı komşusu Samaniler askerî yollardan hakanlık ülkesini ele geçiremedi. Fakat ülkeyi içerden fethetmek veya hiç yoktan onları tehlike olmaktan çıkarmak için İslam gibi sağlam bir vasıtaya sahiptiler. Samanilerde bu vasıtanın taşıyıcısı olan dinî mümessillerden biri de İmam el-Mâturîdî ve çevresidir. Dolayısı ile, ele alınan bu çalışmada Hakanlığın İslâm’a girmeye başlamasından yıkılışına kadar devam eden süreçte dinî siyaset sınırları içinde ve kronolojik bir takiple İmam el-Mâturîdî ve taraftarlarının hakanlıktaki rolünün izi sürülmektedir.

Bu yapılırken, bazı İslam araştırmacılarının İmam el-Mâturîdî, öğrencileri, taraftarları ile Maturidilik hakkında ortaya koydukları benzer yahut farklı görüşler mümkün merteye göz önünde bulunduruldu. Bir ilahiyatçı kimliğine asla girmeden, tarihçi vasfı ile kaynakların izin verdiği ölçüde bu görüşlerin tarihî arka planının sorgulanmasına gayret edildi. Bu nedenle çoğu zaman doğrudan sadece “Maturidî” terimi yerine, temkinli bir tanımlama ile umumiyetle “Hanefî-Mâturîdî” ifadesinin kullanılarak, Mâturîdîliğin ne zaman ortaya çıkıp çıkmadığı, Maturidî bir çevrenin ne zamandan itibaren oluştuğu, İmam el-Maturîdî’nin sülûl ile bağının olup olmadığı vb. konular alanın uzmanlarına bırakıldı. Buna karşın bilhassa Batı Türk Hakanlığı’nda onların siyasetteki rolüne konu olan tarihi olaylar, sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde ortaya konularak değerlendirilmeye çalışıldı.

Tek Hakanlık Dönemi (921-1041)

İmam el-Mâturîdî (344/944)’nin Samanî ülkesinde Maverâünnehr’in Semerkand şehrinde yer alan meşhur Hanefî Okulu “Daru’l-Cüzcâniyye’de ilim tahsilinden sonra aynı okulda hocalık yapması ve menkıbevî hayatının bir parçası olan Ribât-ı Gâziyân merkezinde fikirlerini yaymaya ve bunu Ehl-i Sünnet dışı inançlara karşı üstün kılmaya çalıştığı hayatının son dönemleri, hemen hemen Orta Asya’da Seyhun ötesinde ilk Müslüman Türk devleti olan Türk Hakanlığı (Karahanlılar) ülkesinde ihtida hareketlerinin yoğunluk kazanmaya ve hakanlığın İslâm dairesi ile bütünleşmeye başladığı 921 ve 960 yılları arasına tekabül eder.¹ Bu ihtida sürecinde Türk Hakanlığı’nda Satuk Buğra Han (921-955) ve oğlu Baytaş Arslan Han (955-

¹ Bkz.: Tablo 1.

960?)’ın saltanatları söz konusudur. İhtidaya vesile olmada asıl pay Hakanlığın batı komşusu ve Mâtürîdî’nin ülkesi Samanilere aittir. Bu dönemde iktidarda, sırasıyla II. Nasr b. Ahmed (914-943), I. Nûh b. Nasr (943-954), I. Abdu’l-Melik b. Nûh (954-961) bulunmaktadır.²

İmam el-Mâtürîdî’nin veya Maturidiliğin bu devirdeki Türklerin ihtida hareketinde bir rolü var mıdır? Bu sorunun cevabı herhalde İmam el-Mâtürîdî ve taraftarlarının Maverâünnehr’deki mutasavvıf, gâzi ve gezgin tüccar çevresi ile arasındaki ilişkilerde saklı olmalıdır. Zira, İmam el-Mâtürîdî ile aynı devirlerde yaşayan Türk Hakanlığı’nın ilk Müslüman atası Satuk Buğra Han, İslam’a mutasavvıf bir şahsiyet olan Samanî emirleri ailesinden Ebû Nasr es-Samanî vasıtası ile girmiş ve gazilerin yardımı ile devletin başına geçmiştir. Satuk Buğra Han tezkiresinde Ebû Nasr es-Samanî, hem kutb hem de üveys mertebesinde bir mürşid olarak tarif edilir. Mesleği ise ticarettir.³ Halbuki, İmam el-Mâtürîdî’nin sufi kimlikten çok kelâm ve hakikat ilmi ile ön plana çıktığı, eserlerinde ilk dönem mutasavvıflarının görüşlerine rastlanmadığı ve sufi tabakat yazarlarının onun biyografisine yer vermediği yönündeki İslam araştırmacıların görüşleri dikkate alındığında, İmâm el- Mâtürîdî’nin hakanlık coğrafyasındaki ihtidalarda pek bir rolü olmadığı sonucu çıkarılabilir.⁴ Hatta buna el-İmam Mâtürîdî’nin yaşadığı dönemde fikirlerinin pek bilinmediği veya araka planda kaldığı düşünceleri eklendiğinde bu sonuç daha da güçlenmektedir.⁵ Bütün bunlara rağmen, onun doğrudan bir rolünden bahsedemsek de en azından onun çevresi ölçüsünde sınırlı bir etkiden bahsedilebilir. Nitekim hocalarından Ebû Bekr el-Cüzcânî ve aynı zamanda bir gazi olduğu bilinen Ebû Nasr Ahmed el-İyâdî ile Dâru’l-Cüzcâniye Okulu mensuplarının Maverâünnehr’de gaziler, esnaf ve tüccarlar arasında yürüttüğü faaliyetler bilinmektedir.⁶ Bu grupların da Seyhun ötesindeki Türklerin ihtidasında ve mezhebi renginin belirlenmesinde etkili olduğu şüphesizdir. Maturidî ekolü açısından bunu, hiç yoktan ileride Maturidiliğin Türkler arasında taban tutmasına vasıta olacak zeminin bölgede şimdiden hazırlanmış olduğu şeklinde değerlendirilebiliriz.

² C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Trc.: E. Merçil ve M. İpşirli, Oğuz Yayınları, İstanbul 1980, s.127; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşması Serüveni Sâmânîler*, İstanbul 2013, s. 589-590; Ömer Soner Huncan, *Kazanlı Türk Bilgini Şehâbeddin Mercânî ve Gurfetü’l-Hevâkin li Urfetü’l-Havâkin’e Göre Satuk Buğra Han ve Oğulları*, 2009, s. 25-26.

³ *Tezkire-i Satuk Buğra Han*, Müstensih: Molla Hâcî, *Buğra Hanlar Tezkiresi*, Nşr.: Abdurrahim Sabit, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar, 1988, s. 30-31; M. F. Grenard, “Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi”, Trc.: Osman Turan, *Ülkü*, 74(1939), s. 145-149; 79(1939), s. 45-52.

⁴ Bkz.: Sönmez Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleri ile İmâm Mâtürîdî: 9.Süfliğe Bakışı”, <http://www.sonmezkutlu.net> (20.06.2015); *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000; *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul 2011; *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik (Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, ve Maturidilik Mezhebi)*, (Haz.: Sönmez Kutlu), Ankara 2003; Ashirbek Muminov, “Ebû Mansûr Mâtürîdî’nin Semerkand’daki Muasırları”, Türkiye Türkçesine Çev.: Rysbek Alimov, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, (Haz.: Ahmet Kartal), İstanbul 2014, s. 34; Çağfer Karadaş, “Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdilik –Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci”, *Usûl*, Sayı: 6 (2006/2), 57 – 100; Ahmet Ak, “İmam Mâtürîdî’nin Hayatı ve Görüşleri”, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, (Hzr. Ahmet Kartal), İstanbul 2014, s.17-30.

⁵ Muminov, “Ebû Mansûr Mâtürîdî’nin Semerkand’daki Muasırları”, s. 35; Abdullah Demir, *Mâtürîdî Kelâm Ekolünde Mukallidin İmanı*, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014, s. 5; Aksi görüş için bkz.: Çağfer Karadaş, “Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdilik –Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-”, *Usûl*, 6/2 (2006), s. 94.

⁶ Muminov, “Ebû Mansûr Mâtürîdî’nin Semerkand’daki Muasırları”, s. 34.

Hakanlık ülkesinde iki yüz bin çadır halkın Müslüman olarak ihtida ettiği 960 yılında Balasagun'da Hanlar Hanı Baytaş Arslan'ın huzurunda bulunan ve bu toplu ihtida olayında etkisi olduğu düşünülen kelim ve usulün meşhurlarından Ebû'l-Hasan Muhammed b. Süfyân b. Muhammed b. Mahmûd el-Edîb el-Kâtîb el-Kelemâtî⁷'nin kelâmî açıdan hangi ekolün temsilcisi olduğunu yahut çağdaşı olan kelamcı İmam Mâtürîdî ile arasında bir bağ olup olmadığını tespit edebilecek bir kaynağa sahip olsa idik, İmam Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde onun Hakanlık üzerindeki rolü konusunda daha net konuşabilirdik. Şu halde kaynakların suskun kaldığı dönemden değil de bilinenden bilinmeyene doğru giderek, İmam Mâtürîdî'nin hakanlık ülkesinde bir rolü olup olmadığına bakmakta fayda var. İslam kaynaklarında hakanlık hakkında teferruatlı haberler onların Samanî devletini ortadan kaldırmaya teşebbüs ettiği 990'lı yıllardan itibaren başlar. Samanilerin merkezinin bulunduğu Maverâünnehr'de bu yıllarda iki farklı dinî-siyasî çevrenin yer aldığı görülüyor. Bunlardan ilki Samanî devletinin menfaatlerine göre hükümler çıkararak ve resmî din adamları olarak nitelenen bürokratik ulema sınıfı, ikincisi ise devlete mesafeli duran ve gayri resmî din adamları sıfatını haiz sınıf. Bu son sınıfın, kaynağa göre her biri silahlı Maverâünnehr halkının ve gazilerinin fetva aldıkları, sözüne itibar gösterdikleri fakihlerden oluştuğu anlaşılıyor. İktidar sahibi Samanî emirlerinin Türk Hakanlığı'na karşı Maverâünnehr'i savunma çabalarına, ikinci gurubun keskin bir muhalefet ile hakanlığa karşı direnmenin farz olmadığı yönünde fetva vermeleri, bu gurubun Hanefî-(Maturidî) çevre ile aynı veya en azından bir ilişkisi olabileceğini akla getiriyor.⁸ Zira, Ebû'l-Yusr el-Pezdevî'ye göre Ebû Mansûr el-Mâtürîdî zâhid konumunda idi. Bazı İslam araştırmacılarına göre buradaki zahitlik yani zuhd'u-ulemâ, sûfî çevrelerle alakalı olarak değil, "sultanla aralarındaki mesafeyi koruma (tebâduhum anî's-sultân)" olarak algılanmaktadır.⁹ Hatta İmam el-Mâtürîdî, iktidar sahiplerine karşı keskin bir muhalefet çizgisinde idi. Meselâ, devrinin sultanlarına adil diyenin kâfir olduğunu belirten bir fetva vermiş ve şöyle demiştir: "Hepimiz biliyoruz ki sultan zorbadır (cair). Zorbalık yapan kişi de kâfir olur."¹⁰ Bu bilgilere Samaniler döneminde İmâm el-Mâtürîdî'nin arka plana itildiği ve dolayısı ile ancak kırsal alanda taraftar bulabildiği düşünceleri de eklendiğinde, Türk Hakanlığı'nın 992 yılından itibaren önce Buğra Han Harun ve ardından İlig Nasr komutasında Mâverâünnehr'i fethi sürecinde onlarla işbirliği yapan ve mevcut iktidarı fitne olarak nitelendiren Maverâünnehr'deki gayri resmî din adamları arasında Hanefî-Maturidî çevrenin mensuplarının da olabileceği izlenimi vermektedir.¹¹ Nitekim gayri resmî din adamlarının verdiği fetvaya göre, "Türk Hakanlığı'nı teşkil eden Türk kavminin sireti güzel, dinleri sahihtir (Hanefî ve Mâtürîdî oldukları kastediliyor olabilir.). Dolayısı ile fitnenin yani Samanilerin ortadan kaldırılması evladır."¹² Bu bilgileri kaydeden tarihci Hilâl's-Sâbî, hakanlığın Maverâünnehr'e sahip olmasının ve Sâmanîlerin

⁷ es-Sem'ânî, Ebî Sa'd Abdülkerîm, *el-Ensâb*, Nşr.: M. E. Demec, Beyrut 1981, X/458-459.

⁸ Zahîrî'd-Dîn Ruzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, (ve devamı, *Kut'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhsin b. İbrâhîm es-Sâbî el-Kâtîb*, Thk.: H. F. Amedroz, 8. Cüz., Kahire Trz., IV/373-374.

⁹ Muminov, "Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", s. 34.

¹⁰ Muminov, "Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", s. 34.

¹¹ Muminov, "Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", s. 35.

¹² Ruzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, (ve devamı, *Kut'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhsin b. İbrâhîm es-Sâbî el-Kâtîb*, 8. Cüz., IV/374.

çöküşünün en kuvvetli sebebinin bu fetva olduğunu düşünmektedir. Şu halde Mâverâünnehr'in ilk fatihi Buğra Han Harûn'un fetih sırasında paralarında üç ayete birden yer verip "Zahîrû'd-Da've"¹³ unvanı kullanmakla, bölgenin gerçek fâtihi İlig Nasr'ın ise, "Zulme adalettir demek inananı dinden çıkarır."¹⁴ görüşünü benimsemiş bu (Hanefî-Maturidî) çevrenin gönlünü "Müeyyidü'l-Adl"¹⁵ unvanı ile kazanmaya ve onları etkilemeye çalıştıkları söylenebilir. Nitekim Maturidiliğin yaygın olduğu Semerkand'ı hiçbir direnişle karşılaşmadan kolaylıkla fethetmesi bu minvalde anlamlıdır. Diğer taraftan Maveraünnehr'de basılan pek çok parada yer alan hilal resminin iki ucu arasında sadece "adl" kelimesinin yer alması da dikkat çekicidir. Ayrıca Maturidilik öğretisinde önemli bir yeri bulunan Neseף şehrinin fethin tamamlandığı 1005 yılında ziyaret eden Hakanlı İlig Nasr'ın maiyetinde bulunan yahut o vakitte Neseף'te hadis rivayet eden din adamlarının isimlerini İmam el-Mâturîdî'nin takipçilerinden Ebû'l-Hafs Necmüddîn Ömer, *el-Kand* adlı eserinde zikretmektedir. Meselâ, Ebî Mervân Abdulmelik en-Neseףi, Ebû Âmir Adnân ed-Debî, Ebû Muhammed Abdu'l-Azîz es-Serahsî, Gazneli kâtip Ebi'l-Feth Ali Muhammed el-Bustî ve Ebî Âmir Adnân es-Sâbî el-Herevî bunlar arasındadır. Neseףli âlimlerin Maturidiliğin yayılmasındaki rolü bilinmektedir. Buna göre İlig Nasr'ın Neseף'e gelişinin en azından olumsuz karşılanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶

İrdelenmesi gereken bir diğer husus da İlig Nasr'dan önce Maveraünnehr'i ele geçiren Buğra Han Harûn'un halife iddiacısı el-Vâsıkî ile olan ilişkisidir. Bilindiği üzere 945 yılında Şîî Büveyhîlerden Muizzüddeve Ahmed (945-967), Abbasilerin başkenti Bağdâd'ı ele geçirmiş ve Abbasî hilafeti fiilî olarak ehemmiyetini kaybederek, dünyevî hâkimiyet "emîrû'l-umerâ" unvanı ile taltif edilen Büveyhî hükümdarlarına terk edilmişti. 991 yılına gelindiğinde ise Büveyhî hükümdarı Bahâuddeve Fîrûz (989-1012), Bağdad'da Abbasî halifesi et-Tâî Lillah'ı yerinden ederek, Kâdir Billah'ı hilafet makamına getirdi. Bu durum, hem bu sırada Horasan ve Maveraünnehr'i elinde bulunduran Samaniler hem de Seyhun ötesindeki Türk Hakanlığı tarafından kabul edilmedi ve başta Buğra Han Harun'un olmak üzere buralarda basılan sikkelerde sabık halife et-Tâî Lillah (974-991)'ın adı yazılmaya devam edildi. Dolayısı ile fırsattan yararlanmak isteyen ve Samaniler nezdindeki itibarını kaybeden eski Abbasî halifelerinden el-Vâsık (842-847) soyundan Abdullah b. Osmân b. Abdu'r-Rahîm b. İbrâhîm b. el-Vâsık en azından Maveraünnehr ve Horasan taraflarında halife olma hayali ile Türk Hakanlığı ülkesine gelerek Harun Buğra Han'ın sarayına yerleşti. Onu Maveraünnehr'in fethine ve Samanî devletinin ortadan kaldırılmasına teşvik etti. Aynı zamanda Buğra Han'ın yanına gelen ve el-Vâsıkî ile ittifak eden bir diğer şahsiyet de Fakih Ebû'l-Fazl et-Temîmî idi. Hakanlıkla ittifak halinde olan Maveraünnehr'in gayri resmî fukahası ve Semerkand merkezli Hanefî-Maturidî çevresi ile diğer müttelik halife iddiacısı el-Vâsıkî ve fakih Ebû'l-Fazl et-Temîmî arasında bir ilişkinin mevcudiyeti tespit edilememektedir. Bu

¹³ C. İşanhanov-B. Koçnev, "Drevneşie Karahanidskie Monety", *İMKU*, Vıpusk 15, Taşkent 1979, s. 142-152.

¹⁴ Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleri ile İmâm Maturidî", <http://www.sonmezcutlu.net> (20.06.2015).

¹⁵ Ömer Soner Huncan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul 2007, s. 275.

¹⁶ en-Neseףi, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, Nşr.: M. Fâryâbî, Mektebetü'l-Kevser, es-Suudiyye 1991, s. 250, 295, 397; Ömer Soner Huncan, "*el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*"da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)", *TÜEFD.*, 5/9 (Ocak 2015), s. 7-8.

mümkün olsaydı, hem bu olayda Maturidiliğin rolü hem de İmam el-Mâturîdî'nin imamet düşüncesi noktasında bazı sonuçlara varılabilirdi.¹⁷

Türk Hakanlığı'nın Maverâünnehr'i tamamen fethettiği 1005 yılından ikiye ayrıldığı 1041 yılına kadar geçen süreçte bölgeyi, 1012 yılına kadar Arslan İlig Nasr b. Ali, Arslan İlig Mansur b. Ali 1012-1017, İlig Muhammed 1017-1020 ve Arslan İlig Ali Tegin b. Harûn ile çocukları 1020-1041 tarihleri arasında yönettiler. Onların saltanatlarının temel özelliklerinden biri, başta Karluklar ve Oğuzlar olmak üzere Çiğiller, Ezgişler, Yabakular vs Türk boylarının Maverâünnehr'e yoğun bir şekilde göç ettiği, bilhassa bölgedeki Semerkand, Buhara ve Özkend'in kırsal alanlarının tamamen Türk nüfusu ile dolup taşıdığı bir dönemdir. Şu halde bu dönemde Hanefî-Maturidî çevre ile kalabalık göçer Türk nüfusu arasında İslamlaşmanın önemli aktörlerinden Hanefî-Sufî çevrenin birbirleri ile doğrudan etkileşime geçmeye başladıkları önemli bir süreç yaşanmış olmalıdır. Muhtemelen İmam el-Mâturîdî'ye atfedilen bir menkıbe de bu etkileşimin tesiri oluştu. Buna göre, “Şeyh Ebû'l-Mansûr Mâturîdî ve Ebû'l-Kâsım Hakîm es-Semerkandî, Rıbât-ı Gâziyân (Gaziler Rıbâtı)'nda ilm-i hikmet okutuyorlardı. Şî'a ehli, onlarla mezhep hakkında tartışıyor ve bu kötü mezhepler galip geliyordu. O zamanda Semerkand'da ders okuttukları on yedi Mutezile ve Kerrâmiye medresesi vardı. Şeyh Ebû'l-Mansûr el-Mâturîdî mezkur rıbâtta Hızır (a.s.)'ı gördü ve ondan bu konuda yardım istedi. Hak Teâlâ, Hızır'ın duası üzerine ilm-i hikmeti ile onları aydınlığa kavuşturdu. Bu kötü mezhepler yenildi. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kuvvet kazandı.”¹⁸ Benzer bir menkıbe bölgenin yöneticisi İlig Nasr'a aittir. Bizzat İlig Nasr'dan başkasının yardımını kabul etmeyen ihtiyar bir şeyh Hızır (a.s.) çıkınca, İlig Nasr'ın dünya ve ahirette bahtı açılmıştır.¹⁹ Türk Hakanlığı'nın Maverâünnehr'i bölgenin muhtelif sınıfları ile kurduğu ittifaklar sayesinde fethetmesi, bölgeye gerek nüfus gerekse nüfuz olarak iyice yerleşme sürecinin yaşanması ve diğer taraftan Ceyhun'u aşarak Horasan taraflarını da ele geçirme hedefini benimsemiş olması nedeni ile, Maverâünnehr'i yönetim politikaları devlet ikiye ayrılıncaya kadar toplumun her kesimine geniş bir serbestlik tanıma ve hoşgörüyü dayanmakta idi. Ayrıca dinî açıdan bakıldığında tek hakanlık döneminin hakanları Musa Baytaş Arslan Han, Arslan Han Ali, Togan Han Ahmed, Arslan Han Mansûr, Togan Han Muhammed ve Kadır Han Yusuf kaynaklarda dindar, derviş meşrepli, namazlarını cemaatle kılan, Kurân okuyucularına karşı cömert davranan ve içki içme adetleri olmayan gâzi payesine sahip Türkistan hanları olarak tarif edilir. Bu ortamın, hem Maverâünnehr'de Maturidî ekolünün yavaş yavaş oluşmaya başlamasında hem de yeni şartların zorunlu kıldığı dönüşümde Hanefî-Sufiler arasında Maturidiliğin, Hanefî-Maturidî çevrede de sufiliğin yayılmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Bu vasıta ile burada ayrıca, X. yüzyılda Seyhun ötesinde Türkler arasındaki toplu ihtidallarda kendilerine de bir pay çıkardıkları iması olarak algılanabilir.

Sonuç olarak, Türk Hakanlığının İslam'a girdiği 921 ve 1041 yılları arasındaki

¹⁷ es-Se'âlebî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-Dehr fi Mehâsini Ehli'l-Asr*, Nşr.: M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kahire 1375 / 1956, IV/192.

¹⁸ en-Nesefî, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer, *Kitâbü'l-Kand fi Târîhi Semerkand*, Nşr.: V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg 1898, s. 50.

¹⁹ el-Karşî, Cemal, *Mülhakâtü's-Surâh*, Nşr.: V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg 1898, s. 134-135.

dönemde Türk Hakanlığı'nda İmam el-Mâtûrîdî ve Hanefî-Mâtûrîdî çevrenin rolünü şöyle değerlendirebiliriz.

İmâm Mâtûrîdî veya Hanefilik-Maturidilik ile tarihî-dinî kaynaklarda isimlerine rastlanan hakanlık devri âlimleri arasındaki ilişki tespiti, bu rolün mahiyetini net bir şekilde ortaya koyabilir. Ancak kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanmadığı anlaşılıyor.

Türk Hakanlığı'nın İslam'a Girişinden sonra vukua gelen toplu ihtida hareketlerindeki rolü ise İmam el-Mâtûrîdî ve Sufilik arasındaki ilişkiyle sınırlıdır. Ancak, mevcut kayıtların yetersiz kalması veya Maturidiliğin henüz bu devirde ekol haline gelmediği gibi nedenlerle el-Mâtûrîdî ve öğrencilerinin yoğun ihtida ve göç hareketlerine, bölgenin siyasî gelişmelerine tamamen ilgisiz kaldıkları yahut dışında yer aldıkları söylenemez. Nitekim yukarıdaki bilgilerden hiç yoktan onlar Hanefilik kapsamında gaziler, tüccarlar ve esnaf vasıtası ile ihtida hareketlerinde rol oynadılar.

Maveraünnehr'in fethinden itibaren Türk Hakanlığı ile karşılıklı uzlaşmalar arasında yer alarak, bir taraftan kendi ekollerinin oluşum ve dönüşümünü tekâmül ettirdiler, diğer taraftan da dinî açıdan müspet gördükleri bölgenin yeni hâkimleri Türk Hakanlığı hizmetine girmeye başladılar.

Batı ve Doğu Türk Hakanlıklarında Maturîdî Alimlerin Rolü

1041-1043 yılları arasında Balasagun, Taraz ve Kâşgar merkezlerinde Doğu Türk Hakanlığı, Semerkand başkent olmak üzere Batı Türk Hakanlığı kurularak hakanlık ikiye ayrıldı. Arslan Han Süleyman (1031-1057)'in temsil ettiği Doğu Türk Hakanlığı'nda öncelik gaza ve atlı çoban Türk boylarının İslamlaştırılması olduğu için burada devletle Hanefî-Maturidî birlikteliği sorunsuz devam etti. Tamgaç Han İbrâhîm (1041-1068)'in kurduğu Batı Türk Hakanlığı'nda ise Hanefî-Maturidî âlimlerin rolü farklı gelişti. Zira Tamgaç Han İbrâhîm, hakanlığın batıda Ceyhûn nehrini aşamaması ve Horasan topraklarını ilhak edememesi nedeni ile hakanlığın mevcut sınırları ile yetinmek zorunda idi. Bu nedenle tek hakanlık döneminde Maveraünnehr'deki bütün sınıflara tanınan geniş serbesti ve hoşgörüye dayanan yönetim anlayışı terk edilerek, merkezî otoritenin güçlendirilmesi yoluna başvuruldu. Bu çerçevede ekonomik gücü elinde bulunduran Maveraünnehr dihanları başta olmak üzere, boy beylerine, ileri gelen komutanlar ve diğer gruplara verilen imtiyazlar kaldırıldı. Bu arada geçmiş hoşgörü ortamından bir hayli istifade ettiği anlaşılan ve Maveraünnehr'de hatırı sayılır taraftar edinen İsmailiyye mensuplarına kesin bir darbe indirilerek, bölge onlardan temizlendi. Onlara karşı yürütülen operasyonda muhtemelen yardımları görülen Hanefî-Maturidî ekolü mensupları desteklendi. Nitekim Tamgaç Han İbrâhîm, 1066 yılı Haziran'ında kendi adına kurduğu "Tamgaç Han İbrâhîm Medresesi" örneğinde olduğu gibi, Hanefî-Maturidî ulemaya ve öğrencilere tam destek verdi. Medrese vakfiyesine göre burada eğitim ve öğretimde yer alan müderris ve öğrencilerin Hanefî mezhebinden olması zorunlu idi. Kent ve kentleşmenin yaygınlaştığı bir ortamda merkezî otoritenin güçlendirilmesi daha fazla memura ihtiyaç duyulmasına neden olmuştu ki, bu memurlar da devletin dayandığı Hanefî medreselerin mezun öğrencilerinden tedarik edildi.²⁰ Artık Hanefî-Maturidî öğrenciler ve taraftarları ve-

²⁰ Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *AÜEBFD.*, XV/2 (Ankara 1982) s.117-124.

zirlik, kadılık, hatiplik, katiplik, muhtesiplik, reislik, vaizlik v.s. bürokratik kadrolarını hızla doldurdular. Üstelik ülkede ticarî ve ekonomik gücü temsil eden dihkan sınıfının tasfiyesinden boşalan alanı da dolduran Hanefî-Maturidî uleması, birden bire toplumda ve devlette büyük bir güç ve nüfuzun sahibi oldular.

Bu noktadan sonra hakanın statüsünün dahi tartışılır veya kararlarının eleştirilebilir olduğu sürecin başladığı ortamda Batı Türk Hakanlığı hakanları ile Hanefî-Maturidî âlimler arasında çetin bir mücadele ve çatışma başladı.²¹ Halkın sevgisini ve takdirini kazanmış bulunan Tamgaç Han İbrâhîm, ulemadan Seyyid Ebû'l-Kâsım es-Semerkandî'yi idam ettirdi. Bu olay üzerine Vâiz Ebû Şucâ el-Alevî hakanlığa layık değilsin diye tenkit ettiğinde halk, Tamgaç Han İbrâhîm'in yanında yer aldı.²² Burada hatırlanması gereken bir husus vardır ki o da İslam öncesi hakanların statüsüdür. Bu dönemde hakanlar sadece dünyevî hayatın değil, dinî hayatın da tek otoritesi idiler. Dolayısı ile Tanrı tarafından hakanlık tahtına oturtulan Türk hakanı, mutlak otoriteyi temsil ediyordu. Tartışılmaları yahut şikâyet edilebilecekleri başka bir üst merci yoktu. Halbuki Hârûn Buğra Han'ın 991 yılında hilafet makamını tanınması ile halk açısından, fiilen olmasa da hukuken bir üst merci ortaya çıkmıştır. Bu durum hakanların mutlak otoritesini en azından hukuken sarsmıştır. Ayrıca bu, din-devlet ilişkisi açısından sentezlenemeyen ve günümüze kadar şöyle ya da böyle çatışma halinde kalan meselelerden biri olarak kalmıştır.

Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrâhîm (1068-1089) dönemine gelindiğinde bu kez Hanefî-Maturidî âlimlerin Buhara'daki öncülerinden Ebû'l-İbrâhîm İsmâil b. Ebî Nasr es-Saffâr, önce hasedilmiş ve sonra öldürülmüştür.²³ Hakan dahi olsa sözünü esirgemeyen es-Saffâr'ın öldürülmesi her halde taht değişikliği sırasında kimin tarafında olduğu ile alakalı idi. Diğer taraftan Şemsü'l-Eimme es-Serahsî yine Hakan tarafından "bir nasihat sözü" nedeniyle kuyu hapsine atırılmış ve uzun yıllar çikamamıştır.²⁴ Tamgaç Han Hızır (1080-1087)'ın saltanatında mutesib, kadı v.s. makamlara getirilen Ebû Nasr Ahmed b. Süleymân el-Kâsânî el-Hanefî, Hakan'ın halefi Han Ahmed (1087-1095) devrinde vezirlik makamına getirilmiş, ancak yakınlarından birinin ataması nedeni ile öldürülmüştür.²⁵

Şartlar her geçen gün bürokrat ulemanın aleyhine gelişince, diğerleri gibi mallarının müsadere edilmesinden korkan Şafî mezhebinin önderlerinden Tâhir b. İlk, hac bahanesi ile Maverâünnehr'den ayrılarak Selçuklu başkenti İsfahan'a geldi ve Selçuklu sultanı Melikşah'ı bölgeyi almaya teşvik etti.²⁶ Sultan Melikşah ve Şafî mezhebinden veziri Nizâmü'l-Mülk kalabalık ordusu ile 1089 yılında Maverâün-

²¹ Bu çatışma detaylı bir şekilde tarafımdan 2006 yılı XV. Türk Tarih Kongresinde sunulmuştur. Bkz.: Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat - Ulema Çatışması: İlk Bürokrat Ulema İhtilali", *XV. TTK, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, Ankara 2010, III/653-666.

²² Olayın tarihini el-Avfi kaydetmemiştir. Bkz. el-Avfi, Muhammed, *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât*, Nşr.: C. Şiâr, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1374, s. 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, Ed.: M. Tulum, Bahar Yayınları (ofset), İstanbul 1991, IX/234.

²³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII/77; Mu'inü'l-Fukarâ, *Târih-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, Nşr.: A. G. Me'ânî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sinâ, Tahran 1339, s. 20

²⁴ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Nşr.: el-Hulv, Bağdâd 1962, s. 53.

²⁵ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, X/320.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X/154.

nehr’i ele geçirerek, Batı Türk Hakanlığı’nı ve ardından da Doğu Türk Hakanlığı’nı himayesi altına aldı. Kendisinden bolca şikâyet edilen Han Ahmed esir edilerek, Isfahan’a gönderildi. Ancak bölgede bir türlü istikrar sağlanamadı ve nihayet Han Ahmed, Semerkand’a tahtına iade edildi (1092). Han Ahmed, tebdili kıyafet ile ulema kontrolündeki esnafı teftişle baskıyı artırınca, 1095 yılında asker destekli Hanefî-Maturidi ulemasının yaptığı bir ihtilal ile tutuklandı ve mahkemede zındık olduğuna hükmedilerek idam edildi.²⁷ Herhalde Han Ahmed kabristanda Ehl-i Sünnet dairesi içinde olmayanların tarafına defnedildi. Zira, el-Caferî nisbesi taşıyan ve 1101 yılında vefat eden Seyyidü’l-Âlim ez-Zâhid Ebî Bekr Zeyd el-Caferî ez-Zeynî, Han Ahmed’in makberesi yanına defnedilmiştir.²⁸ Ayrıca, Hanefî-Maturidî âlimi es-Saffâr’ın yakın arkadaşı kadı ve imam Ebî Usame el-Kermînî’nin 1095 yılında “şehîd” sıfatı ile öldüğü yönündeki en-Nesefî (ö.1142)’nin kaydı, Han Ahmed’in idam hükmünü veren kişinin bu âlim olabileceğini akla getirmektedir.²⁹ Bu ihtilal ile de olaylar durulmamıştır. 1098-1102 arasında saltanat süren Kadir Han Cibril, önce Semerkand’da kendisinin saltanat naibliğine getirdiği Ebû’l-Meâlî Muhammed b. Alevî el-Bağdadî’yi bir süre sonra idam ettirdi.³⁰

Bütün bu olanlara kayıtsız kalmayan ve Horasan’ın başşehri Merv’de ikamet eden Selçuklu Melik Sencer, derinleşen bu sorunların kaynağı olarak görülen Hanefî-Maturidî âlimi Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâil ez-Zâhid es-Saffâr’ı ve ailesini Buhara’dan Merv’e sürgün etti.³¹ Yerine Mervli Hanefî âlimi Abdulazîz b. Ömer b. Mâze’yi Maverâünnehr’e göndererek, Buhara’da Hanefî taraftarlarının reisliği makamına getirdi.³² Bu şekilde en azından Buhara’da sorun kısmen çözüldü. Ancak, Hanefî uleması bu kez etkinliğini Batı Türk Hakanlığı’nın merkezi Semerkand’da yoğunlaştırdı. Şehirde herkesin akıl danıştığı Müderris Fakih eş-Şerîf’ü’l-Eşref b. Muhammed b. Ebû’l-Şucâ el-Alevî es-Semerkandî, Batı Türk hakanı Arslan Han Muhammed (1102-1130)’in aleyhine onun oğlu ve veliahdı II. Şemsü’l-Mülk Nasr’ı tahta çıkarma hayaline kapıldı. Fakat veliahdın kendisine meyletmemesi üzerine şehir reisi ile birleşerek onu öldürdüler. Bunun üzerine Arslan Han Ahmed diğer oğlu Türkistan hakimi Kadir Han Ahmed’i Semerkand’a çağırdı. Kadir Han Ahmed, derhal Müderris Fakih eş-Şerîf’ü’l-Eşref’i öldürdü.³³ Bu olay kaynaklarda rastlanan mücadeleye dair son veridir. Hakanlık 1212 yılında tarih sahnesinden silininceye kadar siyasi merkez Semerkand olarak kaldı. Diğer taraftan Buhârâ’daki siyasi bir imtiyazı bulunmayan Hanefî reisliği Moğol istilasına kadar Abdulazîz el-Mâze ailesinin yani Âl-i Burhân’ın elinde devam etti ve ailenin son temsilcileri Hârizmşâh’ın annesi Terken Hatun tarafından Ceyhun nehrine atılarak boğduruldular (1220).³⁴

²⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târîh Tercümesi*, X/206; Müneccimbaş, Şeyh Ahmed, *Câmiü’l-Düvel (Karahanlılar Fasikülü)*, Trc.: N. Lugal, İstanbul 1940, s.8.

²⁸ en-Nesefî, *Kitâbü’l-Kand fi Târîhi Semerkand*, s. 68.

²⁹ en-Nesefî, *Kitâbü’l-Kand fi Târîhi Semerkand*, s. 279.

³⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târîh Tercümesi*, IX/235.

³¹ E s-Sem’ânî, *el-Ensâb*, VIII/77; Mu’inü’l-Fukarâ, s.21

³² Mu’inü’l-Fukarâ, *Târîhi-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, s. 47-48.

³³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târîh Tercümesi*, X/522.

³⁴ en-Nesefî, Şehâbüddîn, *Sîret-i Celâlî’l-Dîn Menğübernî*, Nşr.: M. Minevî, İntişârât-ı Benegâh ve Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1344, s.36; Ali Öngül, “Burhan Ailesi”, *DİA*, 6/431.

Sonuç olarak, XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru Hanefî-Maturidî âlimler, hem Maturidiliğin ekol haline gelmesi, hem de devlet ve toplumda geniş bir nüfuzun sahibi olmak için gerekli ortamı bulmuştur. Nitekim Buhara kadısı Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö.1089), Ebû'l-Yusr el-Pezdevî (ö.1100), Ebû'l-Muîn en-Nesevî (ö.1115), Mahmûd el-Lamişî (ö.1128), Ömer e-Nesevî (ö.1142), Alaaddin el-Usmendî (ö.1157), Ali b. el-Uşî (ö.1179) ve Nureddîn es-Sabunî (ö.1184) Batı Türk Hakanlığı ülkesinde yetmişmiş önde gelen Hanefî-Maturidî âlimleri arsındadır.³⁵ Hakanlıktaki dinî-ilmî seviyenin önemli kanıtı olan bu isimlere hatta fıkıh, tefsir, fetva v.s. dinî eserlerin ve âlimlerin sayısındaki yüksekliğe bakılırsa, Maverâünnehr'in İslamî ilimler açısından hak ettiği konumunu ve çevre ülkelere etkisini ortaya koyacak dikkatli yeni araştırmaları hak etmektedir. en-Nesevî'nin kaydına göre sadece Buhara'da altı bin fakihe maaş verildiği veya himaye edildiği kaydı dikkate alınır ise fazla söze ihtiyaç kalmaz.³⁶ Bununla birlikte devlet ve toplum üzerinde büyük bir güce ve etkiye sahip Hanefî-Maturidî mezhebin elindeki bu devasa maddî gücü, Sünnî yahut gayr-i Sünnî başka mezheplerle paylaşmak istememesinden kaynaklanan tekelleşmenin dinî-fikrî-felsefî sahada bir gerilemeye sebep olacağı, dışardan başka düşünce ve inanç ithaline müsamahalı davranmayarak buna engel olacağı da âşikardır. Nitekim, Hanefî-Maturidî çevrenin kısa sürede elde ettiği bu güç, “zuhdu'l-ulemâ” prensibi sınırlarını aştığı yerde hanedanla yani hakanlarla mücadeleyi mecbur kılmıştır. Bu sınırı aynı geleneğin bir mensubu olan Yûsuf Has Hâcib'in meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'de net olarak görebiliyoruz. Hakan, ilminin yüksekliği ile maruf olan ancak kendi köşesinde münzevî bir hayat yaşayan Odgurmuş adındaki âlime devlette önemli görevler vererek ilminden yararlanmayı arzu eder. Âlim ise hakana yakın olmanın pek çok menfaatlerine rağmen bir türlü buna yanaşmaz. Hakan defalarca ikna için vezirin oğlu Ögdülmüş'ü gönderir. Nihayetinde âlim, bütün menfaatleri elinin tersi ile iterek vezirin oğluna yaptığı şu tavsiye konumuz açısından oldukça anlamlıdır: “*Beye veya taşan ırmağa komşu olma, kaleye yakın durma, ey dürüst kalpli insan.*”³⁷

³⁵ Bkz.: Tablo 2.

³⁶ en-Nesevî, *Sîret-i Celâlî'd-Dîn Mengübernî*, s. 36; Öngül, “Burhan Ailesi”, *DİA.*, 6/431.

³⁷ Hâcib, Yûsuf Has, *Kutadgu Bilig*, Trc.: R. R. Arat, TDK Yayınları, Ankara 1991, s. 329, no: 4546.

EKLER:

TABLO 1:

SAMANÎ ÜLKESİNDE YAŞAMIŞ İMAM EL-MÂTURÎDÎ VE ÇEVRESİ İLE ÇAĞDAŞI OLAN TÜRK HAKANLIĞI HAKANLARININ KRONOLOJİK KARŞILAŞTIRMASI

İMAM EL-MÂTURÎDÎ VE ÇEVRESİ	SAMANÎLER	TÜRK HAKANLIĞI (KARAHANLILAR)
Ebû Bekr el-Cüzcânî (IX. yüzyıl) (Semerkand Cüzcâniye Hanefî Okulu)	Nûh b. Esed (820-841)	Bilge Kadir Han (...840 - ...?)
Ebû Nasr Ahmed el-İyâdî (?: 874 yahut 892)	İsmâil b. Ahmed (892-907)	Bazir Arslan Han (...? -915) Oğulcak Kadir Han (894-921)
EBÛ MANSÛR EL- MÂTURÎDÎ (944)	II. Nasr b. Ahmed (914-943) I.Nûh b. Nasr (943-954)	Oğulcak Kadir Han (894-921) Satuk Buğra Han (921-955)
Hakîm es-Semerkandî (945)	Abdu'l-Melik b. Nûh (954-961)	Satuk Buğra Han (921-955)
Ebu'l-Hasan Rustuğfenî (961)	Abdu'l-Melik b. Nûh (954-961)	Baytaş Arslan Han Musa (955-960 ...?)

TABLO 2:**BATI TÜRK HAKANLIĞI'NDA YAŞAMIŞ ÖNDE GELEN BAZI HANEFÎ-MATURİDÎ ÂLİMLER**

MATURİDÎ ÂLİMLER	BATI TÜRK HAKANLIĞI (BATI KARAHANLILAR)	
	Unvan, Meslek, Resmî Görev	Hakanlık Mensupları
Ebû'l-Usr Pezdevî (1089)	Kelamcı Buhara Kadısı	Tamgaç Han Hızır (1080-1087 ?) Han Ahmed (1087-89 ve 1092-95)
Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (1100)	Kelamcı Semerkand'da Kadıydı'l-Kudât	Kadır Han Cibril (1098-1102)
Ebû'l-Muîn en-Nesefî (1115)	Kelamcı	Arslan Han Muhammed (1102-1130)
Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî (1128)	Kelamcı	Arslan Han Muhammed (1102-1130)
Ömer en-Nesefî (1142)	Kelamcı	Kılıç Tamgaç Han Hasan b. Ali (1130-1132) Tamgaç Buğra Han İbrâhîm b. Süleymân (1132-1135) Hakan Mahmûd b. Muhammed (1135-1141)

Alâuddîn es-Semerkan- dî'nin (1145)	Kelamcı	Tamgaç Han İbrâhîm b. Muhammed (1141-1156)
Alâeddin el-Üsmendî (1157)	Kelamcı	Tamgaç Han İbrâhîm b. Muhammed (1141-1156)
Ali b. Osman el-Ûşî (1179)	Kelamcı Kadı İmâm Şeyh	Kılıç Tamgaç Han Muhammed b. Mesûd (1170-1179) Kutluğ Bilge Han Ab- du'l-Hâlık b. Hüseyin (1179)
Nureddin es-Sâbûnî (1184)	Kelamcı İmâm	Kılıç Tamgaç Han İbrâhîm b. Hüseyin (1178-1204)

Kaynakça

- Ak, Ahmet “İmam Mâtürîdî'nin Hayatı ve Görüşleri”, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, Haz.: Ahmet Kartal, İstanbul 2014, s.17-30.
- Bilhan, Saffet, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, *AÜEBFD.*, XV/2 (Ankara 1982) s.117-124.
- Bosworth, C. E. , *İslam Devletleri Tarihi*, Trc.: E. Merçil ve M. İpşirli, Oğuz Yayınları, İstanbul 1980.
- Demir, Abdullah, *Mâtürîdî Kelâm Ekolünde Mukallidin İmanı*, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014.
- el-Avfî, Muhammed b. Muhammed b. Yahya Buhari (629/1232), *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât*, Nşr.: C. Şiâr, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1374.
- el-Karşî, Cemal (7./13. Asır), *Mülhakâtü's-Surâh*, Nşr.: V. Barthold, Turkestan, I, Petersburg 1898.
- en-Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed (537/1142), *el-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkand*, Nşr.: M. Fâyâbî, Mektebetü'l-Kevser, es-Suudiyye 1991.
- en-Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed (537/1142), *Kitâbü'l-Kand fi Târîhi Semerkand*, Nşr.: V. Barthold, Turkestan, I, Petersburg 1898.
- en-Nesevî, Şehabeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali (639/1241), *Sîret-i Celâlü'd-Dîn Mengübernî*, Nşr.: M. Mînevî, İntişârât-ı Benegâh ve Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1344.
- es-Se'âlebî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail (429/1038), *Yetîmetü'd-Dehr fi Mehâsini Ehli'l-Asr*, Nşr.: M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kahire 1375 / 1956, IV/192.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (562/1167), *el-Ensâb*, Nşr.: M. E. Demec, I-XII, Beyrut, 1980-1984.
- Grenard, M. F. “Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi”, Trc.: Osman Turan, *Ülkü*, 74(1939), s. 145-149; 79(1939), s. 45-52.
- Hâcib, Yûsuf Has (470/1077), *Kutadgu Bilig*, Trc.: R. R. Arat, TDK Yayınları, Ankara 1991.
- Huncan, Ömer Soner, “El-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkand'da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, *TÜEFD.*, 5/9 (Ocak 2015), s. 1-17.
- Huncan, Ömer Soner, *Kazanlı Türk Bilgini Şehâbeddin Mercânî ve Gurfetü'l-Hevâkîn li Urfeti'l-Havâkîn'e Göre Satuk Buğra Han ve Oğulları*, İstanbul 2009.
- Huncan, Ömer Soner, “Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat - Ulema Çatışması: İlk Bürokrat Ulema İhtilali”, *XV. TTK, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, Ankara 2010, III/653-666.
- Huncan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul 2007.
- İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah (879/1474), *Tâcü't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Nşr.: el-Hulv, Bağdâd 1962.

- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdilkerim (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, I-XII, Ed.: M. Tulum, Bahar Yayınları (ofset), İstanbul 1991.
- İşanhanov, C.- Koçnev, B. “Drevneyşie Karahanidskie Monety”, *İMKU*, Vıpusk 15, Taşkent 1979, s. 142-152.
- Karadaş, Cağfer, “Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik –Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-”, *Usûl*, 6/2 (2006), s. 57–100.
- Kutlu, Sönmez, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleri ile İmâm Mâtürîdî”, <http://www.sonmezkutlu.net> (20.06.2015)
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000.
- Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul 2011.
- Kutlu, Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik (Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, ve Maturidilik Mezhebi)*, Hızr.: Sönmez Kutlu, Ankara 2003.
- Mu'inü'l-Fukarâ, *Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, Nşr.: A. G. Me'ânî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahran 1339.
- Muminov, Ashirbek “Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları”, *Türkiye Türkçesine Çev.:* Rysbek Alimov, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, (Hızr. Ahmet Kartal), İstanbul 2014.
- Müneccimbaşı, Şeyh Ahmed b. Lütfullah(1113/1702), *Câmiü'd-Düvel (Karahanlılar Fasikülü)*, Trc.: N. Lugal, İstanbul 1940.
- Öngül, Ali, “Burhan Ailesi”, *DİA.*, VI/430-432.
- Ruzrâverî, Ebû Şüca' Zahîreddîn Muhammed b. Hüseyin (488/1095), *Zeylü Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, (ve devamı, *Kıt'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhsin b. İbrâhîm es-Sâbi el-Kâtîb*, (Thk.: H. F. Amedroz), 8. Cüz, Cilt: IV, Kahire Trz.
- Tezkire-i Satuk Buğra Han*, Müstensih: Molla Hâcı, *Buğra Hanlar Tezkiresi*, Nşr.: Abdurrahim Sabit, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1988.
- Usta, Aydın, *Türklerin İslamlaşması Serüveni, Sâ mânîler*, İstanbul 2013.